

Nitq səhvləri və nitq defektləri

Nərgiz Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: haciyeva.nergiz.1961@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4298-0097>

XÜLASƏ

Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi sahələrdən biri nitq səhvləridir. Nitq səhvləri dedikdə, dil normalarının pozulması, tələffüz səhvləri, yazıda buraxılan səhvlər, anlaşılmaqlıq səbəbindən yaranan səhvlər, alınma sözləri bilməmək və ya çətin anlamaqdan irəli gələn səhvlər və s. başa düşülür. Ünsiyyət prosesi zamanı, sadə danışıq dili və sözlərin tələffüzündə bir sıra səhvlər özünü göstərir ki, bunlar da müxtəlif fonetik hadisələrlə üzə çıxır. Nitq səhvləri dilin bütün – fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələrində özünü göstərir. Belə səhvlərə anlaşılmaqlıq da daxildir ki, çox vaxt bu hal komik vəziyyət yaradır. Yazıçılar, habelə digər sənət sahibləri komik anlaşılmaqlıqdan müəyyən üslubi məqsədlərlə istifadə edirlər. Bəzən nitq səhvləri və nitq qüsurları terminləri bir-birilə qarışıq salınır. Nitq qüsurları müəyyən xəstəliklər və psixi pozuntularla əlaqədar meydana çıxan nitq defektləridir ki, buraya kəkələmənin müxtəlif növləri aiddir. Hər iki hadisə müəyyən psixoloji vəziyyətlə əlaqədar meydana çıxsada, onlar fərqli nitq hadisələri kimi tədqiq olunmalıdır. Məqalədə daha çox dil normalarının pozulması, tələffüz və alınma sözlərlə bağlı məsələlər irəli çəkilir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq səhvi, nitq defekti, psixi pozuntu, tələffüz, kəkələmə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.04.2022

qəbul edilib: 11.05.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Speech errors and speech defects

Nargiz Hajiyeva

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan. E-mail: haciyeva.nergiz.1961@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4298-0097>

ABSTRACT

One of the issues studied by speech culture is speech errors. In the process of communication, in simple spoken language, a number of errors in the pronunciation of words manifest themselves, which are emerged by various phonetic phenomenas. Speech errors manifest themselves at all levels of language – phonetic, morphological, lexical, syntactic levels. Speech errors include violations of language norms, pronunciation errors, mistakes in writing, mistakes made due to misunderstandings, mistakes caused by not knowing or not understanding the words, etc. Speech errors include misunderstandings, which often lead to comism. Writers use comic misunderstandings for certain stylistic purposes. The terms of speech errors and speech disorders are often confused. Speech disorders are defects caused by certain diseases and mental problems. This includes different types of stuttering. Although both events occur in connection with a certain psychological situation, they should be studied as separate speech occasions. The article focuses on violations of language norms, pronunciation and borrowing words.

KEYWORDS

speech error, speech defect, psyche disorder, pronunciation, stuttering

ARTICLE HISTORY

Received: 05.04.2022
Accepted: 11.05.2022

Giriş / Introduction

Dil insanların ünsiyyət prosesində istifadə etdiyi, təbii şəkildə yaranan və inkişaf edən işarələr sistemi olub, söz və onların birləşmə qaydalarının yığıdır. Nitq isə dilin konkret olaraq ünsiyyət məqsədilə tətbiqi, dil vasitəsilə ünsiyyət prosesi və hərəkətidir. Əgər nitqdə dilin bütün qaydalarına riayət edilirsə, o, düzgün nitq, əks halda isə nitq səhvi hesab olunur. Nitqdə səhv dil normalarının pozulmasıdır. Bu o deməkdir ki, nitq səhvlərinin tipləri dil qaydalarının tiplərinə əsasən müəyyən olunmalıdır. Dil qaydalarının nə qədər tipi varsa, nitqdə də bir o qədər səhv tipi yarana bilər. Son zamanlar nitq mədəniyyəti və nitq səhvləri məsələlərinə diqqət artmış, bu sahədə bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır.

Tədqiqatçılar düzgün yazı, düzgün tələffüz məsələlərindən danışarkən, daha çox orfoepiya normalarının pozulmasını, vurğunun və intonasiyanın düzgün işlədilməməsini qeyd edirlər. Lakin bəzən nitq səhvləri və nitq qüsurları (nitq defektləri) terminləri qarışdırılır. Rus dilində nitq səhvləri (речевые ошибки) və nitq defektləri (речевые дефекты) həm mənaca, həm də işlənmə dərəcəsinə görə ayrı-ayrı terminlər kimi fərqlənir. Azərbaycan dilində isə nitq səhvlərindən danışarkən, buraya *nitq defektləri* və *nitq qüsurları* terminləri də aid edilir. Bu iki termin arasında mühüm fərqlər özünü göstərir. Nitq səhvləri danışanların nitqində həmin dilin normalarının pozulmasından, dili yaxşı bilməməsi və ya alınma sözlərin tələffüzündən, dialekt və uşaq sözlərindən irəli gəlir, nitq defektləri isə insanların müxtəlif emosional-psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədar yaranan xəstəliklərə görə üzə çıxan nitq pozuntularıdır. Bu terminləri birləşdirən əsas cəhət hər ikisinin insan təfəkkürü, yaddaşı və psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədar olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “defekt” sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeyd olunsada, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə onun şərhinə rast gəlinmir [5, s.150]. “Rusca-Azərbaycanca lüğət”in I cildində “defekt” sözü nöqsan, qüsurlu, eyib, zədə kimi tərcümə olunur [11, s.352]. Deməli, biz “defekt” dedikdə, qüsurlu, nöqsanlı nitq başa düşməliyik. Lakin çox vaxt “qüsurlu nitq” ifadəsini “nitq səhvi” birləşməsinin yerinə işlədirlər. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bunlar mənaca ayrı-ayrı ifadələrdir. “Речевые ошибки” ifadəsini işlədərkən tədqiqatçılar nitq qüsurlarını deyil, nitq səhvlərini nəzərdə tuturlar. Belə ki, rus dilində “ошибка” sözü səhv, xəta, yanlış kimi tərcümə olunur [12, s.446]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “səhv” sözünün mənası belə açıqlanır: “Səhv – yazıda, hesablamada, məsələnin həllində və s. yanlışlıq, nöqsan, xəta” [4, s.76]. Deməli, “səhv” sözünə sinonim olan-

lar “qüsurlar” deyil, “xəta” və “nöqsan” sözləridir. “Qüsurlar” sözü isə eyib, nöqsan, çatışmazlıq kimi qeyd olunur.

Son vaxtlar nitq mədəniyyətinə dair aparılan tədqiqatlarda *nitq səhvləri* ifadəsi *nitq qüsurları* kimi göstərilir ki, bu da fikir dolaşığına səbəb olur. P.R.Məmmədovanın “Nitq mədəniyyəti problemləri” kitabında oxuyuruq: “Danışanların nitqində (eləcə də mətn əsasında oxuyanların) ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlar özünü göstərir ki, onların iki forması daha xarakterikdir. Bunlardan birincisi yerli şivə və adi danışmaq dilinə məxsus qüsurlardır. Tələffüz qüsurlarının digər qismi sözlərdə (daha çox alınma sözlərdə) vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində baş verir” [10, s.83].

Deməli, nitq qüsurları deyərkən, kəkələmə, kəkələmənin növləri, uşaqlarda şirindillik və pəltəklik nəzərdə tutulur. Nitq səhvləri isə yazıda, tələffüzdə özünü göstərən fonetik, orfoqrafik, morfoloji, üslubi və sintaktik səhvlərdir.

Nitq səhvlərinin səbəbləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Rusiyalı dilçi-alim N.S.Seytlin bununla əlaqədar üç səbəb göstərir: dil sisteminin təzyiqi (sistemin normaya təzyiqi), qeyri-ədəbi danışmaq dilinin təsiri və nitqin yaranma mexanizminin mürəkkəbliyi [16, s.11]. Dilin üç hissəli konsepsiyasından çıxış edərək buraya sistem və norma, o cümlədən fərdi dil anlayışını aid etmək olar. Belə ki, sistemə dilin ümumi qanunauyğunluqları, normaya isə xüsusi qanunauyğunluqlar və fərdi faktlar daxildir. Dil, qeyri-adi dərəcədə mürəkkəb hadisədir. Onu bilib-bilməmək dərəcəsi fərdidir. Nitq səhvlərinin səbəbi insan psixologiyasının və yaddaşının fərdi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Nitq zamanı insan təfəkküründə bir neçə mürəkkəb proses baş verir: həm yaddaşda uzun müddət saxlanan sintaktik modellərdən biri, həm də sintaktik modelin tamamlanması üçün leksikanın lazımi söz formaları seçilərək müəyyən olunmuş qaydada düzülür. Bu prosesdə operativ yaddaş (qısamüddətli yaddaş) böyük rol oynayır və bir neçə saniyə davam edir. Onun əsas funksiyası mətnin artıq tələffüz olunan fraqmentlərinin “saxlanması” və hələ tələffüz olunmayanların “qabaqlanması”dır. Rusiyalı dilçi-alim Y.V.Fomenko rus dilində nitq səhvlərini analiz edərək belə nəticəyə gəlir ki, bütün nitq səhvləri subyektiv-psixoloji təbiətə malikdir [20, c.143].

Nitq səhvlərinin tədqiqi rus dilçiliyində müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Səhvlərin təhlili və yığılı həm doğma dili necə bilməkdən və ya uşaq yaşlarından əcnəbi dili mənimsəməkdən, həm də ikinci xarici dili öyrənməkdən asılıdır. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinə aid yazılan kitab və məqalələrdə nitq səhvlərinə ötəri şəkildə toxunulsa da, bununla bağlı ayrıca tədqiqat işi demək olar ki, yoxdur.

Nitq səhvlərinin tiplərini tədqiq edən Y.V.Fomenko nitq və nitqə aid olmayan (məntiqi və faktik səhvlər), yazıda və şifahi nitqdə baş verən tələffüz səhvləri, nitqin istənilən formasında olan səhvləri daxil edir və bildirir ki, buraya hər bir səhv tipinin müxtəlifliyini də daxil etmək mümkündür.

Danışq dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin bədii üsluba gətirilməsi sözlərin sərbəst tələffüz üslubu ilə bağlıdır, yəni danışq dilində sözlər ədəbi dilin orfoepiya qaydalarından nisbətən fərqli tələffüz olunur və bu cür də bədii üsluba gətirilir, ya da sözlərin tələffüz variantları eynilə yazıda da öz əksini tapır [14, s.66-71].

Nitq səhvləri dildə normaların pozulması ilə əlaqədar yaranan səhvlərdir. Onlara tələffüz (orfoepik), leksik, frazeoloji, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik, durğu işarələri, üslubi, məntiqi və faktik səhvlər aiddir.

Görkəmli dilçi-alim professor Ə.Əfəndizadə yazılışı çətin olan sözləri xarakter xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölür:

- 1) Yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər;
- 2) Bitişik və ya ayrı yazılmasına görə çətin fərqlənən mürəkkəb sözlər;
- 3) Dilimizə rus dili vasitəsilə keçib, həmin dildəki eyni sözlərdən yazılışına və tələffüzünə görə fərqlənən sözlər;
- 4) Orfoqramı ümumi qaydalarla müəyyənləşən, lakin yazılış qaydası şagirdlərə məlum olmayan sözlər [7, s.10].

Yazılışı yanlış tələffüzə görə fərqlənən sözlər adi danışq dilində ayrı-ayrı şivələrdəki tələffüzlərinə görə fərqlənən sözlərə ayrılır. Adi danışq dilinə *proteza* (səs artımı) və *metateza* (səslərin yerdəyişməsi) hadisələrinin xas olduğunu göstərən Ə.Əfəndizadə belə nəticəyə gəlir ki, adi danışq dilinin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı dialekt və şivələrə məxsus xüsusiyyətlərlə eyniləşdirmək olmaz. O yazır: “Adi danışq dili dedikdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumxalq dilinin üslubi bir qolu – əsasən bütün şivələr və ya onların əksəriyyəti üçün xarakter xüsusiyyətləri özündə əks etdirən qolu nəzərdə tutulmalıdır. Buna görə də yazılışı çətin sözlərdən bir çoxunun yazılışı ilə adi danışq dilinin tələffüzü arasında olan fərqi düzgün başa düşmək üçün adi danışq dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ayırd edə bilmək, bütün dialektlərə və onların əksəriyyətinə aid olduğunu nəzərə almaq lazımdır... Ayrı-ayrı dialekt və ya şivələrə məxsus tələffüz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən sözlərə isə tamamilə başqa nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, bunları yazılışı çətin sözlərin ümumi siyahısına daxil etmək olmaz” [7, s.18].

Nitq mədəniyyətinə dair yazılan məqalə və kitablarda proteza, metateza, səs uyuşması, səs əvəzlənməsi və s. bu kimi fonetik hadisələr kifayət qədər izah

olunduğu üçün tədqiqat işində o mövzulara yenidən toxunmağı lazım bilmədik. Məhz ona görə də yalnız danışiq dilində rast gəlinən üslubi səhvləri izah etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

N.S.Seytlin nitq səhvlərindən bəhs edərkən, danışiq və anlama səhvlərini bir-birindən fərqləndirir². Danışıq səhvləri ədəbi dilə aid olmayan sadə danışiq dilindəki səhvlərdir. Belə səhvlər üzdədirsə, anlama səhvlərini üzə çıxarmaq üçün xüsusi eksperimentin keçirilməsi tələb olunur. Anlamanın daha çox leksik-semantik səhvlərinə rast gəlinir ki, onlar da sözün mənasını düzgün müəyyən etmir və normaya uyğun gəlmir. Qrammatik mənalar da düzgün anlaşılmaya bilər. Onu da qeyd edək ki, danışiq zamanı yaranan bir çox səhvlər anlama səhvlərindən yararır.

Yazıçılar bədii əsərlərdə çox zaman anlamanın komik üsullarından istifadə edərək söz oyunu yaradırlar. Bu barədə professor Q.Kazımov yazır: “Komizm obrazlar arasındakı anlaşılmazlıqdan doğur, onların düşdüyü vəziyyətdən, şəraitdən asılı olur. Anlaşılmazlıq situasiyalarında obrazların mənəvi, psixoloji, cismani keyfiyyətləri mühüm rol oynayır” [9, s.208]. Dilçi-alim daha sonra qeyd edir ki, anlaşılmazlığı məntiqi normaların pozulma üsuluna daxil etsələr də, əslində o, müstəqil bir komizm üsulu kimi fəaliyyət göstərir. P.Məmmədova yazır: “Orfoepiya ilə nitq surəti məsələsinin də müəyyən dərəcədə əlaqəsi var. Hətta orfoepik üslub növlərini müəyyənləşdirən əlamətlər sırasında surətin də nəzərə alınması zəruri sayılır” [10, s.40].

Nitq səhvlərindən danışarkən, özlərini ədəbaz kimi göstərən bəzi adamların sözləri guya xarici dildə tələffüz edib danışması da oxucuda gülüş yaradır. Rusiyalı dilçi-alim N.S.Trubetskoy “Fonologiyanın əsasları” kitabında yazır: “Şəhərlilərlə kəndlilərin və ya ziyalılarla savadsızların tələffüzləri arasındakı fərqlərə hər bir dildə rast gəlmək olar. Əksər hallarda xüsusi yekəxana tələffüzü olur ki, bu da etinasız artikulyasiya ilə bağlı olub, ədəbazlara və modabazlara xasdır [13, s.28]. Məsələn: Təzə tanış olduğu adamlara özünü Tarlen – deyə təqdim edirdi [Qədirzadə S., “Övlad”]; Tərən xanım: – Bonjur. Aslan: – Mənim borjomluq halım yoxdur [Rəhman S., “Yalan”].

Dil daşıyıcısı səs səhvlərini qarşısındakı şəxsin nitqində daha tez hiss edir və belə tələffüzü qeyri-normativ, alçaldılmış hesab edir³. Məsələn: Şamxal: – Çox gözəl... Əzizim Niyaz. Qiyas: – Qiyas... Şamxal: – Bilirsiniz, Niyaz müəllim... Qiyas: – Qiyas... Əgər siz bir də mənə Niyaz müəllim desəniz, məndən inciməyin... Mən də

² <http://rep.ksu.kz.> handle > data>

³ <https://insportal.ru.> detskiy. sad > raznoe > 2015/03/26>

sizə Şamxal deyil, başqa bir ad deyəcəyəm. Şamxal: – Bəli [Anar, “Şəhərin yay günləri”].

Kənddən gələn insanlar şəhərli modabaz oğlanın danışığını anlamadığı üçün sözləri səhv başa düşür və bu zaman komik vəziyyət yaranır. Məsələn: O da öz aləmində, guya onları dindirsin deyə, ayaq saxlayıb soruşdu: – Ziziya hələ gəlib çıxmayıbdır? Cəlal Səliməyə baxdı, Səlimə Cəlala, bir şey başa düşmədilər. – Ay oğul, “ZİS” kimin olasıdı, hara gələsidi? Cəlal hesab etdi ki, yəqin başa “ZİS” maşını gəlməlidir. Bobik hündürdən güldü: – Dayday, “ZİS” demirəm, Ziziyanı soruşuram. Qudbay, Qürbət sizi başa salar, – deyib getdi... Kişi dilləndi: – Səlimə, olmaya bizim Qürbət də şəhərə gələnnən sora dilini çöndərib olubdu Qudbəy, həə? – A kişi, deyəsən axı bu gədə başqa söz dedi? Mən elə başa düşürəm ki, dedi Qürbətinən Qudbəy gəlib, zizi nə olan şeydi, sizi başa salar [Mehdiyev H., “Sənsiz keçən günlərim”].

“Anlaşılmazlıq obrazın xarakterindən, fiziki keyfiyyətlərindən (karlıq, korluq və s.), hərəkət və davranış tərzindən, vərdiş və adətlərindən doğur” [9, s.214]. Obraz eşitdiyi sözü səhv anlayaraq onu başqa sözlə əvəz edir, bu da kənardakı insanlarda gülüş yaradır. Yanlış eşitmə nəticəsində bir sözün yerinə digəri işlədilir. Belə sözlər *eqkornlar* adlanır. Eqkornlar səslənməsinə görə oxşar sözlərin yerinin dəyişməsi ilə yeni orijinal mənə yaradaraq məndə işlənən sözlərdir. Məsələn: Sonra qocaya döndü: – Babacan, mənə naturşik olarsınızmı? Qoca İlqara tərs-tərs baxdı: – Nə olaram? Xalturşik? İlqarı gülmək tutdu. Vüqar onu dümsüklədi, nəzakətlə cavab verdi: – Babacan, xalturşik yox, naturşik. İlqar ürəklənib söhbətə qarışdı. Fikrini bir də izah elədi: – Bizə elə adam lazımdır ki, güllü-çiçəkli dağların koloritini verə bilsin. Qoca əlini sağ qulağına verib, İlqara tərəf əyildi: – Nə itini dedin? Bəri bax, oğlum, zadın sözü olmasın, yaman köntöy-köntöy danışırsan ha! Vüqar yenə söhbətə qarışmalı oldu:

– Əmican, yəni o şəklə baxanda hiss olunsun ki, bu adam dağ adamıdır... – Hə, bu başqa məsələ. Bu oğlan başqa söz deyirdi axı. Deyirdi kral iti gərək olsun, bu yerlərdə kral iti nə gəzir, yenə çoban iti istəsə, dərd yaradır [Qasımov Ə., “Diplom işi”].

Belə sözlər leksik birləşmə qaydalarını bilməməkdən və ya alınma, köhnəlmiş, professional, formal leksikanın, az-az işlənən sözlərin və idiomatik ifadələrin işlənməsindən düzəlir.

Yazıda səhvlər, nitqdə isə səhvlərdən əlavə yanlışlıqlar da olur. Yanlış, bilməyərkədən lazım olan sözün yerinə digərinin işlənməsindən, yazıda səhv isə diqqətsizlik üzündən baş verir. Yazıda edilən səhvləri oxuduqda anlaşılmazlıq yaranır

ki, bundan da yazıçılar yumor, gülüş məqsədilə istifadə edirlər. Məsələn: Sədr təəccüblə kağızı aldı, diqqətlə oxuyaraq gülə-gülə dedi: – Tarla düşbərəsi yox, canım, tarla düşərgəsi yazmışıq. Təhkimçi yalnız indi başa düşdü ki, “düşərgə” kəlməsini “düşbərə” oxumuşdur [Dağlı S., “Tarla düşbərəsi”]; Ancaq yenə də satıcıya yaxınlaşıb dedim: – Mənə “Hophopnamə” lazımdır. Satıcı qabağıma bir neçə top arşın malı töküüb dedi: – Buyurun, hansından neçə top kefinizdir, apara bilərsiniz. Sonra istəyirsiniz toptopnamə yox, lap top-topxanə tikdirin. – Bağışlayın, mənə düz başa düşməmişsiniz, mən “top-topnamə” deyil, “Hophopnamə” dedim [“Kirpi”, 1962, № 9-10].

Yazıçı C.Gözəlov “Qələmin ucu, qılıncın gücü” felyetonunda Bakı teleqraf poçtunun səhv yazdığı teleqramı tənqid edərək, onun məzmununu aşağıdakı kimi çatdırır: “Tılıbənən vənədi naqida məluiatvr çox nigaranam lazil evə kəli-əmir”. Mən gülməkdən özümü saxlaya bilməyib soruşdum: – Bu nə dilidir? Dostum qısaca cavab verdi: – Qarğa dili.

Mətnə qrammatik omonimlərin işlənməsi də anlaşılmaqlığa səbəb olur və söz oyunu, kalambur yaradır. Məsələn: Bağır: – Yox, zəhmət olmasa, “nöqtə qoyun”u pozun. Xədicə: – Hansı “qoyun”u? Bağır: – Yox e, onu mən sizə dedim. Xədicə: – Mənə “qoyun” dedin? Bağır: – Yox, yox, nə danışırırsınız? Mən sizə dedim ki, nöqtə yoxdur [Anar., “Sizi deyib gəlmişəm”].

Bəzən mətnə qulağına dəniz suyu dolduğu üçün sözləri düzgün anlamayan oğlanın çaşıb qalması və sözləri düzgün eşitməməsi gülüş yaradır. Məsələn: Müəllim də mənə qəzəbli baxdı və bu ara qəribə söz dedi: – Tur de bra. Başa düşmədim. Yəqin qulağıma dənizdə su dolub. – Tur da teş bra ru. Daha da karıxdım. – Tur de annb anted. Belə düşündüm ki, müəllim mənə ələ salır. – Özünü əməlli apar! Kafedradasan! [Süleymanov N., “Göy qurşağı”].

Professor A.A.Zalevskaya məqalələrinin birində ikinci xarici dili yaxşı bilməmək səbəbindən alınma sözlərin milli dildə tələffüzündə səhv işlənməsini qeyd edərək bu barədə mövcud xarici tədqiqatları şərh edir. Tədqiqatçı hər bir fikrə öz münasibətini bildirərək nitq səhvlərini ətraflı izah edir [19, s.6-22]. Alınma sözləri düzgün tələffüz edə bilməyən şəxslərin nitqində səslərin əvəzlənməsi və ya səs artımı özünü göstərir. Məsələn: Qurbanəli: – Pardon, Hüseyn əmi, pardon! Yaxşı bax! Görürsən ki, mıtıryaldır, mıtıryal... Cəlal: – Mıtıryal yox, ay Qurbanəli, material, material [İbrahimov M., “Həyat”]; Temir başını dikəldib hayladı: – Xilor var, xilor!..xilor!... Üçüncü mərtəbənin mənzilinin pəncərəsindən eynəkli bir kişi boylandı: – Alə, bejenes, vo-pervix, xilor yox, xlor!... [Əşrəfoğlu K., “Nırx”].

Komik anlaşılmazlıq üsullarından biri də yaxın səslənən müxtəlif mənalı sözlərin – omofonların, paronimlərin müəyyən situasiya və şəraitdə doğurduğu gözlənilməz mənalarla bağlı olur. Məsələn: “Başa düşdük ki, Nəzər müəllim sən demə, bizi kələm qonaqlığına deyil, kələm qonaqlığına dəvət eləyibmiş” [Anar., “Kələm qonaqlığı”]; “Tartan-Partanov ən səfeh alimlərdəndir” əvəzinə, “Tartan-Partanov ən fəsih alimlərdəndir” oxunmalıdır. “Cavanlarımız gözəl kifirlərlə yaşayır” əvəzinə, “Cavanlarımız gözəl fikirlərlə yaşayır” yazılmalıdır [Anar., “Düzəliş”].

Bədii ədəbiyyatda sözlərin tərsinə çevrilib tələffüz edilməsi də üslubi ekspresivliyi və anlaşılmazlığı artırır. Məsələn: Cavanlara məsləhət görürdü ki, qızlarla qarğa dilində danışsınlar: “Nəm inəs mərives”. – Bu nə deməkdir? – Yəni mən səni sevirəm [Süleymanov N., “Tərs külək”]. Daha sonra kişi dişlərini xırçıldıtdı və başladı sayıqlamağa: – “İnaqroy kəç nımığaya ənütsü, miğaya rüyüşü... Balaca Şirini gülmək tutdu. Təzəcə yuxuya getmiş Sayalı arvadı dümsükləyib oyatdı: – Nənə, ay nənə, eşidirsən? Babam qarğadili danışır! Qulaq as!... Sayalı arvad dikəlib oturdu, bir şey kəsdirmədiyindən əli üzündə qalmışdı. – Qadan canıma, nə qarğadili, nə quşdili? – nəvəsindən soruşdu. – Qarğa dili də... Şirin gülə-gülə izah elədi. – Bu kənddə kolxozun alma bağına girəndə öz aramızda qarğadili danışırıq ki, qarovulçu başa düşməsin. Sözləri tərsinə deyəndə olur qarğa dili. “İnaqroy kəç nımığaya ənüstü, mıyağa rüyüşü...”. Alpaşa kişi sayıqlamağına davam elədi. – Nənə, babam deyir yorğanı çək ayağımın üstünə, ayağım üşüyür, – Şirin qarğa dilindən tərcümə elədi [Əşrəfoğlu K., “Qış yuxusu”].

Yazıçılar bəzən üslubi məqsədlər üçün gizli nitqdən istifadə edir, sözlər, cümlələr başa düşülməsin deyə tərsinə yazıb oxuyurlar. Xalq dilində bu cür aydın olmayan, müəmmalı danışmaq tərzinə “qarğa dili” deyilir [1, s.78]. Bəzən də yalnız həmin adamların özünəməxsus, özlərinin bildiyi bir dildə danışılır. Məsələn, M.Adilov “Qreysi və Cinninin qapalı dünyası” adlı məqaləsində bacıların söhbətini belə təsvir edir: Qreysi deyir: – “Kabenqo padem anibadu pitu”. Cinni cavab verir: – Dona ni baba tenqmat”. Adətən öz bacısından beş dəqiqə əvvəl dünyaya gələn Qreysi söhbətə birinci başlayır [Adilov M. Bakı, 2014].

Əgər bir şəxs normativ dilin hər hansı bir sözünü başa düşmürsə, o, öz nitqində həmin sözü düzgün olmadan işlədə bilər. Belə sözlər *maloprizmlər* adlanır. Maloprizmlər səslənməsinə görə oxşar sözlərin birinin digərilə əvəz olunması nəticəsində *nonsens* və ya *komizm effekti* yaradır. Belə ifadələr dili kifayət qədər yaxşı bilmədikdə və ya şəxsin emosional gərginliyi və stress vəziyyəti ilə əlaqədar yaranır. Bu zaman təsvir obyektini danışmaq səsləri olur. Məsələn: Qorxmazov: – İnsan gərək həmişə partirot olsun. Nadir: – Portret? Qorxmazov: – Xeyr, partirot, yəni vətənbaz;

Qorxmazov: – Adə, bu sözləri niyə həlqəyə salmışan? Dilavər: – Mötərizəyə? Bunlar sitatdır. Qorxmazov: – Ştatdır? Mən ştatdan danışmayacağam. Dilavər: – Sitat, yəni özgənin fikri, ayə [Rüstəm S., “Gəldi-gedər”]; – İndi nə dilmanc, ay baba, o kur-yerdir. – Quru yer də olsa, yenə dilmancdır [Rəhimov S., “Saçlı”]; Gözəl: – Gəlinim olasan, ay qəşəng qız, türfə tortu var? Kelner: – Nə tortu? Gözəl: – Türfə. Almurad: – Gözəl, türfə yox, trüfel tortu... Gözəl: – Yanında da qursun limonadı. Kelner: – Nə limonadı? Gözəl: – Qurşun. Almurad: Gözəl, qursun yox, kryuşon [Əfəndiyev İ., “Mənim günahım”].

Nitq səhvlərinə kobud (senzuradan kənar sözlər) və kobud olmayan səhvlər aid edilir. Kobud olmayan səhvlər ciddi olmayan qaydaya – üslubiyyətin qaydalarına aiddir və onlar nəzərə alınmayan, qeyri-dəqiq, xəta kimi işlənən sözlərdir. Çox kobud və xoşagəlməz səhvlər isə *lyapsuslar* adlanır.

Nitq defektləri, qüsurları dedikdə, rus dilçiliyində adətən *kəkələmə* və onun *alaliya*, *afaziya*, *bradilaliya*, *dizartriya*, *dislaliya*, *ranilaliya*, *taxilaliya* kimi növləri və onların aradan qaldırılması yolları başa düşülür. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində kəkələmə məsələlərinə dair müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır. Fonetik kəkələmə barədə ilk dəfə professor Ə.Dəmirçizadə məlumat vermiş, onun üslubi xüsusiyyətləri izah olunmuşdur [Dəmirçizadə Ə. Bakı, 1962]. Dildə kəkələmə ilə yanaşı, nitq tutulmaları da özünü büruzə verir. Qeyd edək ki, son illərdə fonetik kəkələmənin və nitq tutulmalarının fonetik-üslubi imkanları barədə tədqiqat işi aparılmışdır [Hacıyeva N. Bakı, 2018].

Adətən kəkələmə və nitq tutulmalarını bir-birindən fərqləndirirlər. Xarici ölkə dilçilərindən O.Vessart belə nəticəyə gəlir ki, kəkələyənlərin nitqində tutulmalar və sağlam insanların nitqində xezitasiya tipli tutulmalar oxşar yerləşməyə malikdir və buna görə eyni faktların təsiri ilə yaranır [Beccart O.B. Москва, 1973].

N.V.Sultanova yazır: “Kəkələyən uşaqlarla nitq tutulmaları olan uşaqlar arasında fərq, nitq defektində qeyd olunmanın dərəcəsi və nitq aparatının əzələlərində tutma simptomları ilə əlaqədardır. Nitq çətinliyinə görə kəkələyən uşaqlarda öz nitqlərinə emosional münasibət yaranır”. Fonetik kəkələməni törədən səbəblər və onların aradan qaldırılması barədə rus dilçiliyində kifayət qədər tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə əlaqədar araşdırmalar azlıq təşkil edir. Əslində, nitq səhvləri və nitq defektlərinin hər ikisinin əsasında psixoloji-akustik məqamlar öndə dayanır. Nitq defektlərinin təsviri çoxmüxtəlifliyi ilə fərqlənir. Yazıçılar üslubi məqsədlərlə kəkələmədən, xəstə şəxslərin nitqindən, müəyyən səsləri tələffüz edə bilməyən uşaq nitqi, bir səsin digərilə əvəz olunması, dilişirinlik, pəltəkliyin təsviri və s.-dən istifadə edirlər.

Şəxsin dilinin pəltəkliyini göstərən kəkələmə: Yox. Mənim əsil ə-im Seymu-du. Bizim oğlumuz va-dı. Sən bunu yaxşı bili-sən [Seyidbəyli H., “Cəbhədən cəbhəyə”].

Qorxu zamanı yaranan kəkələmə: Birdən Cənəli bəy xırıltılı səslə: – Qızılları hara qoymusan, Kərim? – deyə xəbər alanda Kərim kəkələmişdi. – Nnə...nə qızıl, bəyim?...Bəyyim, həz...həzrət Abbas haqqı...Mən bolşovoy-zad tanımıram [Hacızadə Ə., “Dünyanı tanı”]; Buradan televizora baxacağıq. – Tele..viz...ora? [Hacızadə Ə., “Dünyanı tanı”]; Nabat: – Mə, mə, mə, mə...Qafar: – Qoyun kimi nə mələyirsən? Dillənsənə! Nabat: – S. s. s. Sən kəndə getməmişdin? [Rüstəm S., “Çimnaz xanım yuxudadır”].

Həyəcandan yaranan kəkələmə: Bağır həyəcandan güclə danışdı: – Bu haqsızlıqdır, ç-çə-pişi C-cəbi əmək haqqı olaraq a-alıb... [Vəliyev S., “Şor cüllütü”].

Sevincdən yaranan kəkələmə: Bəhmən Nərgizin ata-anasına yaxınlaşdı və nəfəsi çatmayan adamlar kimi səsləndi: – ...Balam...bunlar...bizi...sözünün dalını gətirə bilmədi. Bəhmənin sevincinin həddi-hüdudu yox idi [Babayev A., “Ayrılıq”]; Birdən dayandı Yaşar, – Te...te...telefon səsi! Sevincdən uşağın tutulurdu nəfəsi [Elçin T., “Qızulduz, Yaşar və Nur nənə”].

Sərxoşluqdan yaranan kəkələmə: Altayın ağzı söz tutmurdu.. – Nurulla...kişini...öldürmək...lazımdır... [Babayev A., “Yalan”]; Karapet: – Almas! Almas! Dur görək də! ...Almas. Yatıra...am....de....de....də...öl...dü...rü....m... [Vəzirov N., “Vay şələküm-məlləküm”].

Başqa dildə danışan şəxslərin Azərbaycan dilində disfluentorlardan istifadə edərək danışması: Varya...nəyisə xatırlamağa çalışıb azərbaycanca: –Eee....sizin...sizin adunuz..., – deyib kəkələdi [Babanlı V., “Həyat bizi sındırır”].

Yalnız bir səslə ifadə olunan kəkələmə: Şamdan: – Mən...m...m...özgə yerə köçürəm...m....m.... Burada dayana bilmirəm [Nərimanov N., “Şamdan bəy”].

Uşaq dilinin şirinliyini göstərən kəkələmə: Salam. Həslət əmi... Sən halda qalmıydın? Ey, bayaxdan səni cözləyilik [Babanlı V., “Həyat bizi sındırır”]; Mən Nöyəş əminin qıyıyam [Babayeva Ə., “Anadil ağlayırdı”] və s.

Fonetik kəkələmənin ən müxtəlif variantlarının – sait və samitlərin, kar və cingiltili səslərin kəkələmədə rolu böyükdür və onların ayrıca tədqiqat işinə ehtiyacı vardır.

Nəticə / Conclusion

Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi sahələrdən biri də nitqin müxtəlif üslublarında işlənən səhvlərdir. Buraya ünsiyyətin fərqli situasiyalarında işlədilən tələffüz məsələləri, orfoepik normaların pozulması və müəyyən üslubla əlaqədar edilən səhvlər daxildir. Nitq səhvlərinin müxtəlif növləri vardır ki, bunlardan biri də anlaşılmazlıqdır. Yazıçılar komik anlaşılmazlıqdan və onun növlərindən müəyyən üslubi məqsədlərlə, komik vəziyyət yaratmaq və surəti tipikləşdirmək üçün istifadə edirlər. Çox zaman nitq səhvləri anlayışını nitq defektləri (qüsurları) ifadəsi ilə eyniləşdirirlər. Nitq qüsurları dedikdə, müəyyən xəstəliklər, qorxu, həyəcan, sevinc və s. hadisələrlə əlaqədar yaranan səhvlər başa düşülür. Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi nitq səhvləri və nitq defektləri eyni psixoloji vəziyyətlə əlaqədar meydana çıxsada da, onlar müxtəlif dil hadisələri olduğu üçün ayrılıqda tədqiq olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Adilov M. (2014). Əyləncəli dilçilik. Bakı, Elm və təhsil. 324 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). II cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). III cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). IV cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 712 s.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (2021). Bakı, Elm. 756 s.
6. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 270 s.
7. Əfəndizadə Ə. (1964). Yazılışı çətin sözlər və onların öyrənilməsi yolları. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyəti, 60 s.
8. Hacıyeva N. (2018). Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyəti. Elmlər doktoru dissertasiyası, 324 s.
9. Kazımov Q. (1987). Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, Maarif. 228 s.
10. Məmmədova P. (2020). Nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, Ecoprint. 120 s.
11. Rusca-Azərbaycanca lüğət. (2014). I cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 746 s.
12. Rusca-Azərbaycanca lüğət. (2014). II cild. Bakı, Şərqi-Qərbi. 848 s.
13. Trubetskoy N.S. (2001). Fonologiyanın əsasları. Bakı, Mütərcim. 380 s.
14. Veysəlova M. (2000). Bədii üslubda danışmaq dilinin fonetik xüsusiyyətləri. Tədqiqatlar. Bakı, Elm. №1, s.66-71.
15. Вессарт О.В. (1973). Лингвистические факторы, провоцирующие возникновение запинок при заикании. Экспериментальное исследование и методы реабилитации. Заикание. Москва, Медицина. 158 с.

16. Джусупов М., Сапарова К.О. (2013). Фоностилистика и звуковая интерференция. Караганда, Вестник КарГУ.
[http://rep.ksu.kz.>handle >data](http://rep.ksu.kz/>handle >data)
17. Залевская А.А. (2008). Речевая ошибка как инструмент научного исследования. Вопросы психолингвистики. № 8, с.6-22.
18. Султанова Н.В. (2015). Заикание или психологические запинки в речи.
<https://insportal.ru.>detskiy.sad >raznoe>2015/03/26>
19. Фоменко Ю.В. (1994). Типы речевых ошибок. Новосибирск, Изд-во НГПУ. 60 с.
20. Цейтлин С.Н. (1982). Речевые ошибки и их предупреждение. Москва, 143 с.